

ОЛЕКСА ТИХИЙ У РУСІ ОПОРУ АНТИУКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ РУСИФІКАЦІЇ

Інна Ренчка,

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови
Національного університету «Киево-Могилянська академія»

Висвітлено внесок представника українського правозахисного руху О. Тихого у справу захисту та збереження української мови. З'ясовано, що в своїх публіцистичних та мовознавчих працях О. Тихий розкриває факти насильницької мовної асиміляції українців, виявляє масштаби русифікації Донецького краю, аналізує історичні передумови і причини такого становища, пропонує практичні заходи з його поліпшення.

Ключові слова: українська мова, русифікація, мовна політика СРСР, асиміляційні процеси, О. Тихий, національно-визвольний рух.

The contribution of the representative of the Ukrainian human rights movement O. Tykhy to the protection and preservation of the Ukrainian language is disclosed. It is found out that in his journalistic and linguistic works, O. Tykhy presents the facts of the forced linguistic assimilation of Ukrainians. He reveals the scope of Russification of the Donetsk region, analyzes historical preconditions and reasons for such situation, and suggests practical measures to improve it.

Keywords: Ukrainian language, Russification, language policy of the USSR, assimilation processes, O. Tykhy, national liberation movement.

Наростання процесів русифікації в Україні у 1960–1980-х роках призвело до обмеження сфер вживання української мови й дискримінації українства. «Тоталітарний режим відмовляв українцям у національному повнокровному житті – усі паростки українства адміністративно забороняли й розтопували» [3, с. 256]. Утиски українського слова, жорстка антиукраїнська мовно-культурна політика у всіх галузях суспільного життя, переслідування та арешти шістдесятників, яких таврували не інакше як націоналістів, бандерівців і фашистів, не зупинили, а, навпаки, посилили в середовищі української творчої інтелігенції національно-визвольний рух, спрямований на захист прав людини та українського народу. Він виливався у форми протесту проти арештів, як сталося на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» 1965 р., написання науково-публіцистичних праць та листів до владних органів, поширення самвидавної літератури, виступів на творчих вечорах та конференціях. Так в умовах неволі постала генерація духовних провідників українства – борців за Україну, її державну незалежність, збереження і розвиток української мови.

1976 р. було створено Українську Гельсінську групу, представники якої – М. Руденко, О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко, М. Маринович, М. Матусевич та інші у своїх програмних документах («Декларація принципів» та «Меморандум», ч. 1 і ч. 2) інформували українську та міжнародну громадськість, а також уряди держав Заходу про колоніальне становище України в СРСР, репресії проти патріотів, на підставі зібраних документів та свідчень виступали зі зверненнями, листами і заявами про порушення прав людини та нації, знищення української мови і культури. До числа оборонців українських національних інтересів увійшов також учитель із Донеччини, автор публіцистичних та мовознавчих праць Олекса Тихий. Як і інших членів УГГ, його було заарештовано за правозахисну діяльність (згідно з вироком суду – за «антирадянську агітацію та пропаганду», «спробу внести ворожнечу в братні відносини між українським і російським народами», «антирадянські націоналістичні переконання» [7, с. 57, 59]) та засуджено до 10 років неволі у колонії особливого режиму. Такий жорстокий присуд призвів до загибелі українського діяча в мордовському таборі в 1984 р.

У наукових працях, присвячених рухові опору українців у другій половині ХХ ст., автори розкривають історію, форми та суть протестів української інтелігенції, зосереджуючись, зокрема й на боротьбі проти занепаду української мови та культури як духовної основи життя народу [1; 2; 4; 12]. Водночас ще не ставали предметом наукового вивчення ціннісне ставлення до української мови окремих представників визвольного руху, їхній внесок у поширення сенсів та захист національних вартостей в умовах відкритого наступу русифікації останніх десятиліть радянської епохи.

Мета наукової розвідки – висвітлення поглядів та діяльності представника українського правозахисного руху Олекси Тихого щодо питання функціонування української мови в умовах колоніального становища України, її захисту та обстоювання прав на вільний розвиток і застосування.

Мовне питання є провідним у публіцистичній та науковій спадщині О. Тихого. На жаль, збереглася невелика кількість його праць: лист-звернення «Редакції газети «Радянська освіта»» (1972), статті «Думки про рідний Донецький край» (1972), «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області» (1972), «Вільний час трудящих» (1974), «Сільські проблеми» (1974). У цих працях автор аналізує історичні факти та сучасні події, що зумовили стан вжитку української мови в Україні та, зокрема, на Донеччині в 70-ті роки ХХ ст., викриває мовну політику СРСР як злочинну, наслідком якої стали насильницька масова асиміляція українського населення. Сповнений тривоги за долю української мови, спостерігаючи втрату нею самобутніх рис під впливом асиміляційних процесів, О. Тихий упродовж багатьох років працює над укладанням «Словника невідповідних нормам української літературної мови слів» [11], де збирає неприродні для української мови лексичні одиниці – росіянізми та кальковані з російської мови словоформи – і добирає до кожного слова нормативний український відповідник. Ще однією великою працею подвижника стала книга «Мова – народ», де вміщено висловлювання відомих мислителів, діячів науки і культури про мову та її значення в житті народу [5]. За його задумом, ця збірка мала б сприяти піднесенню престижу української мови, підкресленню важливості її збереження як «найдорожчого скарбу народу», пробудженню національної свідомості українців. Однак потрібно зазначити, що за радянських часів жодна з названих праць не отримала дозволу на публікацію, натомість більшість статей, книга «Мова – народ», а також «Декларація принципів» та «Меморандум» УГГ були інкриміновані О. Тихому на судовому процесі як речові докази його діяльності з «примусової українізації іншомовних громадян» та «антирадянської агітації» [7, с. 40, 56].

У публіцистичних працях О. Тихий виражає мету своєї просвітницької діяльності, та й усього свого життя: повернення високого статусу української мови в Україні, утвердження та зміцнення її позицій у різних сферах життя суспільства, розбудження в українців любові до рідного краю, відчуття належності до окремого народу та почуття національної гордості. «Я – для того, щоб жив мій народ, щоб підносились його культура, щоб голос мого народу достойно вів свою партію в багатоголосому хорі світової культури. Я – для того... щоб моя Донеччина давала не тільки уболівальників футболу, учених-безбатченків, російськомовних інженерів, агрономів, лікарів, учителів, а й українських спеціалістів-патріотів, українських поетів та письменників, українських композиторів та акторів» [8].

Звернутися у своїх статтях до патріотичних почуттів кожного українця О. Тихого змусило розуміння загрозливого стану української мови, особливо ж на його рідній Донеччині, яку він любив усім серцем. Ці тривоги й біль за долю рідної мови звучать у всіх його творах: «Сьогодні українська мова в Донецькій області є другорядною, нижчою, необов'язковою для вивчення, приреченою на злиття. Але вона ще звучить по радіо, телевізору, в кіножурналах, в піснях під час випивок. <...> А що ж буде через 20–30 літ? Ким стануть сьогоднішні діти, що від колиски

чують тільки суржик та російську мову, в школі вивчають українську як іноземну? Невже наші діти та онуки під час переписів будуть записувати себе: «Національність – совєцький, українського походження, родной язык – донбаскій!» [9, с. 18]. Автор був одним із перших, хто порушив проблему поширення мішаних українсько-російських форм усного мовлення як одного з наслідків русифікації. Втрата рідної мови, на думку О. Тихого, означає денационалізацію та маргіналізацію народу. Такі думки перегукуються з поглядами видатного українського мовознавця О. Потебні, який зазначав, що денационалізація полягає в послабленні або перериванні традиції народу, закладеній передусім у мові [6, с. 48].

О. Тихий шукає причини зросійщення краю в історії, застосовуючи діахронічний підхід до вивчення мовного питання. Він робить висновок, що ані обмеження, введені Петром I та Катериною II, ані запровадження кріпосного права, посилення гніту не здолали національний дух та не призвели до знищення української мови: «Але ні утиски, ні сваволя поміщиків не перешкодили нашим волелюбним предкам передавати від покоління до покоління чарівні українські пісні, казки, думи, обряди, традиції і наш найдорожчий скарб – мову» [9, с. 11]. «Не вмерли почуття національної гордості і культура українців» і пізнішої доби – наприкінці XIX – на початку XX ст., коли з розвитком промисловості та капіталістичних відносин до російськомовних міст, більшість населення яких становили заробітчани з центральних губерній Росії, рушило в пошуках заробітку «обездолене безземельне українське селянство» [9, с. 11]. Автор праці робить висновок, що саме внутрішня політика СРСР, особливо останніх двох десятиліть, курс на «злиття націй» в одну радянську зумовили той упосліджений стан, в якому опинилася українська мова в регіоні у 70-х роках.

Аналізуючи статистичні показники перепису населення в УРСР та в Донецькій області, О. Тихий зазначає, що з 4,9 млн чоловік, які мешкають на Донеччині, 2,7 млн – це українці, тобто вони становлять більш як половину населення області (55,1%). Але незважаючи на кількісну перевагу корінного народу, він позбавлений прав мати своє національне обличчя, користуватися рідною мовою, розвивати свою культуру і традиції: «...всі театри російські за мовою і духом. <...> Палаці культури, клуби, палаці піонерів теж уникають української тематики і мови. Є велика мережа кінотеатрів, але в жодному з них не демонструється жоден фільм українською мовою. Мова телепередач та радіо в області також на 80–90% російська. В науково-дослідних установах, вузах, технікумах, державних установах, на підприємствах та залізницях також зреклися української мови... в Краматорську, Дружківці, Костянтинівці, Артемівську, Горлівці, Жданові, Донецьку... українських шкіл зовсім немає. Всі дитячі садки та ясла чомусь російські» [9, с. 13]. Отже, на час написання статті – 1972 р. – всі основні сфери життя суспільства в Донбасі вже були русифіковані, українська мова зникла або ледве животіла в таких галузях, як освіта й наука, культура, виробництво, сфера обслуговування, засоби масової інформації, дозвілля. Автор наводить різні факти знищення української мови і водночас протиставляє їх цілком протилежним за змістом пропагандистським тезам радянського режиму, підкреслюючи їх фальшивість та облудність: «В Радянському Союзі відбувається вільний розвиток національних мов. Кожна людина має цілковиту свободу говорити, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою. Не допускається ніяких привілеїв, обмежень або примусу щодо навчання тих чи інших мов» (Основи наукового комунізму) [9, с. 13].

Олексу Тихого особливо турбує витіснення української мови російською у сфері освіти, де вже з другого класу починається двомовне навчання, за якого вивчення української стає суто формальним. До того ж учителям переважно «байдуже, якою мовою викладати математику, хемію чи іноземну мову (аби побільше годин)», працівники органів освіти «з радістю підписують накази чи розпорядження про перехід школи на російську мову викладання», а батькам часто «всьо равно

яким язиком балакать». Як результат такої байдужості спочатку виникає диглосна ситуація – «діти вдома і на вулиці говорять українською мовою, а в школі російською» [9, с. 15, 16, 17], що знижує статус української мови, відводить їй другорядне, незначуще місце, а потім відбувається перехід на російську одномовність. Проте наслідки такої байдужості можуть бути значно масштабніші – йдеться про зникнення народу, знищення його майбутнього, його культурних надбань, потенційних умів і талантів. «І хто оцінить втрати народу за століття історії в результаті гальмування розвитку мови?» – запитує публіцист [9, с. 15].

Факти масового зросійщення та денационалізації українців у регіоні О. Тихий спостерігає щоденно: «Вже сьогодні можна почути серед робітників: «Здесь нет України. Покажи мне хоть одного настоящего украинца» [9, с. 18]. З прикриттю він описує свої пошуки у м. Дружківці та м. Слов'янську можливості надрукувати статтю на українській машинці: кілька разів у різних установах (бюро з машинописних робіт, суд, педагогічний інститут, «Бюро добрих послуг») йому доводилося чути відмови, а в Слов'янську його навіть звинуватили в тому, що він «чисто» говорить по-українськи («Здесь никто так не говорит»)» [9, с. 26]. Побувавши на мітингу на Слов'янській ДРЕС з приводу пуску енергоблоку, він відзначає: «Виступали керівники будівництва, партійні керівники, передовики виробництва і жоден не сказав жодного слова українською мовою, ніби це було не на Україні, а десь в Росії» [9, с. 26].

Причини такого становища О. Тихий вбачає в чинній політиці влади, яка цілеспрямовано здійснює асиміляцію українського населення такими заходами, як насильницьке переміщення фахівців різних національностей, «коли українці назавжди залишались за межами України, а росіяни назавжди на Україні»; поширення тез про відмирання національних мов; замовчування правдивої історії українського народу, його боротьби за свою волю; низька мовна культура газет, радіо, шкільних підручників; формування уявлення про українську мову як про мову, придатну лише для жартів та пісень, а не для праць із науки, техніки, філософії, мистецтва, на відміну від російської; піднесення престижу російської мови шляхом упродовження її у всіх найважливіших царинах життя суспільства [9, с. 23]. Примусові заходи зі зросійщення українців О. Тихий називає злочином та геноцидом: «І чи не злочином годилось би кваліфікувати діяльність органів народної освіти, вчителів, діячів закладів культури та всіх керівників на ниві асиміляції мільйонів українців Донеччини. Адже таку масову асиміляцію не можна назвати інакше, як тільки інтелектуальним геноцидом» [8, с. 142].

У поглядах та діяльності О. Тихого багато хто вбачав націоналізм і відверто його в ньому звинувачували. Натомість Олекса Тихий висловлює свої думки щодо самого поняття «націоналізм» та його правильного трактування. На його переконання, це поняття можна пояснити через інші, а саме «національна гордість, любов до землі дідів та прадідів, любов до рідної мови» [9, с. 24]. Це не означає, що українською мовою має заговорити весь світ, але «для мене, для кожного українця мова має стати святиною» [9, с. 24]. Тому й спрямовував усі свої зусилля на відродження у своїх земляків національної свідомості, почуття національної гордості та «любові до рідного краю, його культури, героїчного (хоч і трагічного) минулого, щоб прекрасним було майбутнє» [9, с. 24].

О. Тихий усвідомлював, яким тяжким буде шлях до цього омріяного «прекрасного майбутнього». Тому вже в той час пропонував такі далекоглядні практичні заходи: зробити всі заклади освіти українськими; не приймати на посади людей, які не знають української мови; перевести радіо й телебачення на трансляцію передач українською мовою; мовою вивісок та оголошень на вулицях зробити лише українську; позбавляти громадянства всіх, хто зневажає Україну, український народ, українську мову тощо [9, с. 19]. В ув'язненні О. Тихий не зраджує своїх принципів, неодноразово підкреслює важливість збереження рідної мови. Разом зі священником В. Романюком (у майбутньому – Патріархом

Володимиром) складає лист «Історична доля України. Спроба узагальнення», в якому вони висловлюють свої міркування щодо протидії мовній і духовній асиміляції українського народу. І на першому місці в цьому переліку, адресованому і нинішньому, і майбутнім поколінням українців, наведено таку настанову: «Уживати тільки рідну мову на рідній землі, і цим зміцнювати себе і свій народ» [10]. Половину з усіх порад щодо норм поведінки для українців автори листа присвячують мовному опору. Це ще раз підтверджує, якої великої ваги надавали правозахисники українській мові у справі визволення та відродження України.

Література

1. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 147–159.
2. Баран В. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
3. Корогодський Р. До Брама Світа. Портрети / упоряд., авт. післямови та прим. О. Сінченко. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 432 с.
4. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ: Видавн. дім «КМ Академія», 2004. 163 с.
5. Мова – народ : висловлювання про мову та її значення в житті народу / упоряд. Олекса Тихий. Київ: Смолоскип, 2007. 416 с.
6. Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація: статті і фрагменти / упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова. Нью-Йорк, 1992. 155 с.
7. Суд над Олексієм Тихим. Тихий О. Роздуми: збірник статей, документів, спогадів / упоряд. О. Зінкевич. Балтимор–Торонто : Смолоскип, 1982. С. 37–61.
8. Тихий О. Думки про рідний Донецький край. URL: <http://olexa.org.ua/tvory/tvor01.htm> (дата звернення: 21.04.20).
9. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області. Тихий О. Роздуми: збірник статей, документів, спогадів / упоряд. О. Зінкевич. Балтимор–Торонто : Смолоскип, 1982. С. 9–26.
10. Тихий О., Романюк В. Історична доля України. Спроба узагальнення : лист українських політ'язнів. URL: <http://olexa.org.ua/tvory/tvor02.htm> (дата звернення: 1.05.20).
11. Тихий О. Словник мовних покручів / упоряд. і ред. В. Овсієнко. Донецьк : Тов-во ім. Олекси Тихого, 2009. 107 с.
12. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-их рр. Чикаго : Укр. публіцист.-наук. ін-т, 1974. 195 с.

УДК 94:323.269(477)»1941-1944»

ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Микола Слободянюк

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства
Дніпровського національного університету
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна*

У статті розглядаються особливості радянської історіографії партизанського руху і підпілля на території окупованої нацистами України. Зокрема, проаналізовано наукову дискусію навколо проблеми періодизації історіографії історії радянського руху Опору. Запропоновано відповідний набір критеріїв та авторську схему періодизації. Відповідно до означених періодів проведено змістовний аналіз наукових здобутків радянських істориків у вивченні теми. Окреслені подальші напрями досліджень.

Ключові слова: рух Опору, партизани, періодизація, історіографія.